

Stečky, bogomilský mýtus a nacionalistické naratívy v Bosne a Hercegovine

Andrej Mentel

DOI: 10.62800/NR.2024.4.05

Stećci, the Bogomil Myth, and Nationalist Narratives in Bosnia and Herzegovina

The aim of this study is to analyse different historical interpretations of *stećci* (that is medieval tombstone from Bosnia and Herzegovina and surrounding regions) and to highlight their use in the construction of national narratives and territorial claims. The study compares national interpretations that present *stećci* as symbols of specific ethnic groups (Bosniaks, Serbs, and Croats) with modern research emphasizing their multi-confessional character. Particular attention is paid to the so-called “Bogomil myth”, which associates the *stećci* with the heretical Bogomil sect, and its role in ideological discourses from the 19th century to the present day. The research shows that the *stećci* represent a significant cultural heritage that cannot be reduced to a single religious or ethnic narrative.

Key words: *Stećci* (medieval Bosnian tombstone), Bogomil myth, multi-ethnic heritage, nationalist narratives, Bosnia and Herzegovina

Acknowledgement: Článok vznikol s podporou projektu VEGA: 1/0724/23 "Konspirationalita: Prelínanie nadprirodzených a konšpiračných vysvetlení

Contact: Mgr. Andrej Mentel, PhD., Univerzita Komenského v Bratislave, Fakulta sociálnych a ekonomických vied, Ústav sociálnej antropológie; Mlynské luhy 4, 821 05 Bratislava, Slovenská republika; e-mail: andrej.mentel@fses.uniba.sk; ORCID: 0000-0002-8556-7625

Jak citovat / How to cite: Mentel, Andrej. 2024. Stečky, bogomilský mýtus a nacionalistické naratívy v Bosne a Hercegovine. *Národopisná revue* 34 (4): 301–315. <https://doi.org/10.62800/NR.2024.4.05>

Historické interpretácie kultúrneho dedičstva predstavujú zásadný bod stretu rôznych ideológií, národných identít a politických stratégií. Tieto interpretácie často presahujú rámec akademickej debaty a stávajú sa nástrojom formovania kolektívnej pamäti. Koncept kolektívnej pamäti, ako ho formulovali Maurice Halbwachs (2009), Jan Assmann (2001) a ďalší, zdôrazňuje, že pamäť nie je len individuálnym procesom, ale je zásadne formovaná sociálnym prostredím, kultúrnymi praktikami a ideologickými zámermi. Spor o výklad historického a kultúrneho dedičstva, ako napríklad stredovekých náhrobkov z Bosny a Hercegoviny (tzv. stečkov¹), tak nie je len otázkou akademickej presnosti, ale aj otázkou legitimizácie národných naratífov a politických agend.

Táto práca vychádza z predpokladu, že kolektívna pamäť je dynamickým procesom, v ktorom sa minulosť selektívne reinterpretuje na podporu aktuálnych národných a ideologických cieľov (porov. aj prácu analyzujúcu z tohto pohľadu niektoré prejavy folklorizmu v Bosne a Hercegovine – Mentel 2020). Fenomén stečkov a bogomilského mýtu poskytuje jedinečný príklad, ako sa môže kultúrne dedičstvo využívať v tomto procese.

Záujem o stečky ako o fenomén nie je nový, ich ikonografia, pôvod a význam sú predmetom intenzívnych vedeckých a ideologických diskusií už od 19. storočia. Doterajšie bádanie ukazuje, že ich interpretácie sa menia v závislosti od dobových spoločenských kontextov, politických záujmov a aktuálnych národných sporov.

Tieto spory o stečky v súčasnosti nadobúdajú nové rozmery, keď sa stávajú súčasťou širšej otázky kolektívnej pamäti a národnej identity.

Spomedzi rôznych interpretácií historického významu stečkov je pritom dominantné ich spojenie s príbehom o stredovekej heretickej sekte bogomilov, ktorú už od 19. storočia mnohí autori spájajú s počiatkami autochtónnej bosnianskej kultúry odlišnej od susedných južnoslovanských kultúr. Hoci toto spojenie presvedčivo spochybnilo poznatky súčasnej historickej vedy (pozri najmä Fine 2007; Lovrenović 2010), stále sa objavuje predovšetkým v bosniackej nacionalisticky zameranej publicistike.

Zaujímavé pritom je, že príbeh o bogomiloch ako (prinajmenšom v istom zmysle) konštitutívnom elemente autochtónnej bosnianskej kultúry je do veľkej miery založený na tom, čo by sme mohli nazvať falošnou históriou. Správy o heretickej bosnianskej cirkvi boli už v stredoveku súčasťou kampane uhorských kráľov, ktorí sa tak usilovali legitimizovať svoje výboje do Bosny a rámcovať ich ako krížové výpravy. Táto stratégia mala výrazne ideologicko-politický charakter a bola zameraná na spájanie vojenskej expanzie s podporou katolíckej cirkvi (Fine 2007: 124–131). Príbeh o bosnianskej cirkvi však neupadol do zabudnutia. Naopak, v druhej polovici

19. storočia sa opäť aktualizoval, predovšetkým v textoch autorov ako Arthur Evans z Británie, János von Asbóth z Rakúsko-Uhorska či Franjo Rački z Chorvátska². Tieto interpretácie, často formované mimo Bosny a Hercegoviny, našli uplatnenie nielen v historickej diskusii, ale aj v politicko-národných projektoch. Predovšetkým spomínaný bogomilský mýtus si v priebehu 20. storočia osvojili bosniacke (moslimské) intelektuálne kruhy, kde sa stal významným nástrojom v rámci širších procesov konštrukcie kolektívnej pamäti postupne sa konštituujujúceho národa Bosniakov.

Cieľom tejto práce je analyzovať, ako sa stečky a bogomilský mýtus využívajú pri konštruovaní kolektívnej pamäti v Bosne a Hercegovine. Osobitná pozornosť je venovaná tomu, ako sa tieto interpretácie formovali od 19. storočia a ako sa preniesli do súčasných ideologických a politických debát. Práca sa nezameriava na rekonštrukciu historickej reality, ale na analýzu diskurzívnych a ideologických mechanizmov, prostredníctvom ktorých sa tento mýtus udržuje a reinterpretuje. K hlavným prameňom preto patria najskôr texty z konca 19. storočia, ktoré oživilo bogomilský príbeh, potom výber kľúčových diel z rôznych pozícií spochybňujúcich tento naratív a napokon výber z nedávnej publicistiky, kde sa príbeh o stečkoch a bogomiloch opäť vracia do hry ako súčasť historického naratívu Bosniakov.

Kultúrne dedičstvo a národné naratívy: stečky a bogomilský príbeh

Ak by sme mali vybrať jeden z najcharakteristickejších príkladov stredovekého kultúrneho dedičstva v Bosne a Hercegovine a susedných regiónov, nepochybne by ním boli náhrobky známe ako stečky (obr. 1). Tieto nezriedka bohato zdobené náhrobné pomníky z bieleho vápenca pochádzajú z obdobia medzi 12. a 16. storočím, pričom najväčší počet náhrobkov vznikol počas stredovekého bosnianskeho kráľovstva v 14. a 15. storočí (UNESCO 2016). Nachádzajú sa najmä na území súčasnej Bosny a Hercegoviny, no zasahujú aj do susedných regiónov Chorvátska, Srbska a Čiernej Hory, kam v stredoveku siahalo územie Bosny. Pôvod stečkov a ich význam je od konca 19. storočia v Bosne a Hercegovine predmetom vedeckých diskusií, ktoré zahŕňajú archeologické, umelecké a historické výklady, no zároveň aj nacionalisticky prifarbené interpretácie (Lovrenović 2010).

Obr. 1. Záber na nekropolu stečkov Svatovsko groblje, náhorná plošina Morine pri meste Nevesinje, Republika srbská, Bosna a Hercegovina. Foto Andrej Mentel 2024

V tejto súvislosti ich predstavitelia jednotlivých národov (Bosniakov, Srbov a Chorvátov) využívajú (resp. v minulosti využívali) na podporu svojej historickej prítomnosti v regióne, a tým aj ako východisko pre svoje územné nároky. Stečky tak slúžia ako symboly odrážajúce hlboko zakorenené príbehy o pôvode a kultúrnej identite. Pri pohľade na spoločenskú prax (najmä na súčasnú publicistiku alebo na organizovanie kultúrnych podujatí) sa ukazuje, že zastávanie určitej historickej interpretácie slúži aj ako signál lojality voči príslušnému národnému či náboženskému spoločenstvu.

Stečky majú najčastejšie tvar platní, kvádrov, alebo sa ponášajú na antické sarkofágy zakryté strieškou (obr. 2). Prevažná väčšina je nezdobená. Náhrobné kamene, ktoré patrili miestnej šľachte, sú však vyzdobené rôznymi motívmi. Objavujú sa tu mesiace a hviezdy, rozety, kríže, obrazy vínnej révy, meče a štíty, ale aj zložitejšie figurálne motívy radového tanca alebo scén lovu zveri (Benac 1967; Bešliagić 2004; obr. 3).

Význam stečkov ako dominantného prvku kultúrneho dedičstva Bosny a Hercegoviny sa prejavuje aj v niekoľko rokov trvajúcim procese smerujúcom k zápisu do zoznamu svetového dedičstva UNESCO v roku 2016. Do zoznamu UNESCO boli stečky zapísané na základe toho, že sú „jedinečným alebo aspoň výnimočným

svedectvom kultúrnej tradície alebo civilizácie, ktorá žije alebo zanikla“ (UNESCO: kritérium iii) a sú aj „priamo alebo hmatateľne spojené s udalosťami alebo živými tradíciami, s myšlienkami alebo vierou, s umeleckými a literárnymi dielami mimoriadneho univerzálneho významu“ (UNESCO: kritérium vi).

Zápis stečkov zahŕňa 28 lokalít rozmiestnených prevažne v Bosne a Hercegovine a v priľahlých oblastiach. V týchto lokalitách sa nachádza približne 4000 náhrobkov z celkového počtu približne 70 tisíc stečkov (UNESCO 2016; Bešliagić 2004: 14). Lokality zahrnuté do zápisu boli vybrané na základe výnimočného zachovania a reprezentatívnosti rôznych typov náhrobkov, reliéfov a náhrobných nápisov.

Stečky sa v súčasnej vedeckej literatúre (napr. Lovrenović 2010) považujú za pozostatok stredovekých pohrebných zvykov, ktoré mali univerzálny charakter bez ohľadu na náboženské rozdiely (používali ich katolíci, pravoslávni aj členovia tzv. bosnianskej cirkvi, o ktorej bude reč ďalej). Reliéfy a nápisy na nich sú bohatým zdrojom informácií o stredovekej kultúre a obsahujú náboženské aj svetské motívy. Diskusie o pôvode stečkov zahŕňajú aj hypotézy o ich predkresťanských koreňoch a pretrvávaní starších pohrebných tradícií. Od konca 19. storočia sa však do popredia dostala omnoho

Obr. 2. Stečky tvaru sarkofágu so strieškou („slemenjak“) a kvádra. Vyobrazenie tanca v kole a lovu zveri. Nekropola Radimlja pri meste Stolac, Federácia Bosna a Hercegovina. Foto Andrej Mentel 2023

Obr. 3. Stečák s vyobrazením lovu zveri. Nekropola Radimlja pri meste Stolac, Federácia Bosna a Hercegovina. Foto Andrej Mentel 2023

populárnejšia (hoci neskorším bádáním presvedčivo spochybnená) hypotéza, ktorá stečky pripisovala heretickému neo-manichejskému hnutiu bogomilov. Cez toto hnutie sa stečky zároveň spájajú s inou dôležitou témou kultúrnych dejín Bosny a Hercegoviny, a to s islamizáciou počas osmanskej nadvlády (1463 – 1878³). No práve spojenie stečkov, bogomilov a islamizácie do jedného príbehu je tým, čo v tejto štúdii budem nazývať „bogomilským mýtom“ či „bogomilským príbehom“. Na ňom ukážem, ako sa súčasné interpretácie historických udalostí môžu využívať v politickom zápase, predovšetkým v obhajobe územných nárokov na určitú krajinu.

Tu si treba položiť otázku, prečo je vôbec v súvislosti so stečkami zaujímavé venovať pozornosť téze o bogomiloch. Bosna a Hercegovina je charakteristická svojimi komplikovanými dejinami a zložitým etnickým a náboženským zložením⁴. V súčasnosti je približne polovica obyvateľstva moslimského vierovyznania, čo je výsledok dlhodobých procesov počnúc islamizáciou, ktorá prebiehala počas osmanskej nadvlády. Tento proces však nebol na území Osmanskej ríše jednotný a viaceré hypotézy sa pokúšajú vysvetliť, prečo bola islamizácia v Bosne úspešnejšia než v iných častiach juhovýchodnej Európy (azda s výnimkou Albánska). V odbornej literatúre sa v tejto súvislosti uvádzajú najčastejšie tri hypotézy: násilné obracanie na vieru, ekonomické výhody plynúce z príslušnosti k islamskému spoločenstvu a napokon hromadná konverzia príslušníkov sekty bogomilov (porov. Bringa 1995: 14). Ani jedna z týchto zjednodušených hypotéz nie je podľa súčasných poznatkov vedecky podložená (Hoare 2007; Hladký 2009), no každá z nich sa objavila v politickej (resp. nacionalistickej) argumentácii niektorého z konštitutívnych národov Bosny a Hercegoviny. V tejto štúdii sa zameriam predovšetkým na tretiu z nich, ktorá sa dnes často objavuje práve v rétorike ideológov bosniackeho (moslimského) nacionalizmu.

Príbeh o bogomiloch: stručný náčrt a historické súvislosti

Jednou z najvýznamnejších interpretácií stečkov je ich údajná súvislosť s bogomilmi, teda sektou, ktorá vznikla v 10. storočí na území dnešného Bulharska a Severného Macedónska. Podľa tejto interpretácie boli stečky náhrobkami príslušníkov hnutia bogomilov, ktoré sa malo odkláňať od ortodoxného kresťanstva a zastávať

dualistické, resp. neo-manichejské prvky učenia. Dualistické prvky sa údajne prejavovali v zaznávaní hmotného sveta, ktorý reprezentoval ríšu zla a temnoty, čoho etickým dôsledkom mal byť radikálny pacifizmus, odmietanie zabíjania zvierat a prísna sexuálna morálka vyzdvihujúca celibát. Odkazy na túto interpretáciu, ktorú v tomto článku budem nazývať „bogomilský príbeh“, nájdeme aj vo viacerých populárnych historických syntézach (napr. Havlíková 2009), kým iné ju odmietajú (Hoare 2007: 42).

Bogomilský príbeh sa skladá z dvoch častí, ktoré sú v rôznej miere podložené prameňmi. Prvá časť hovorí o príchode bogomilov do Bosny; podľa nej sa bogomili z Bulharska a Macedónska rozšírili do Srbska, odkiaľ ich Štefan Nemanja vyhnal do Bosny a Humu (neskôr známeho ako Hercegovina). V nej našli útočisko a sformovali vlastnú cirkevnú štruktúru zvanú cirkev bosnianska (*crkva bosanska*). Zatiaľ čo latinské zdroje prívržencov bogomilského hnutia nazývali najčastejšie „pataréni“, sami sa vraj nazývali „*krstjan*“, ich predstavený niesol titul „*djed*“ a nižšie hierarchické stupne predstavovali „*starc*“ a „*gost*“. Cirkvi bosnianskej sa prinajmenšom v určitých obdobiach, napríklad za vlády bána Kulina, pripisoval status štátnej cirkvi (Havlíková 2009: 97 – 98).

Druhú časť príbehu tvorí spojenie islamizácie Bosny a Hercegoviny s údajne bogomilskou cirkvou bosnianskou (kritickú diskusiu pozri v štúdii Aščerić-Todd 2022). Podľa tejto predstavy po osmanskom obsadení Bosny a Hercegoviny v 15. storočí to boli práve bogomili, resp. príslušníci cirkvi bosnianskej, ktorí masovo konvertovali na islam. Dôsledkom bola masívna, so susednými krajinami neporovnateľná islamizácia; Ladislav Hladký (2009: 120) uvádza, že v období medzi 80. rokmi 15. storočia a polovicou 16. storočia na území Bosny prestúpilo na islam 70 – 75 % miestnych obyvateľov. Pre úplnosť však treba dodať, že Hladký vo svojom vysvetlení vysokej miery islamizácie v Bosne zdôrazňuje ako podstatnejšie iné faktory, nie masovú konverziu bogomilov. Podľa neho bola pre šírenie islamu dôležitejšia urbanizácia riadená Osmanmi, ako aj zachovanie elitného postavenia miestnej aristokracie pod podmienkou jej konverzie na islam (ibid.: 120 – 121). To všetko sa dialo v podmienkach len veľmi slabo etablovanej katolíckej či pravoslávnej cirkevnej správy, čím sa stredoveká Bosna líšila od susedných krajín. V podstate sa Hladký teda hlási k tomu vysvetleniu rozsiahlej miery islamizácie, ktoré už začiatkom 70. rokov

20. storočia ponúkol bosniacky historik Nedim Filipović (1970). Naopak populárnu tézu o masovej konverzii bogomilov na islam aj v nedávnej minulosti zastávali okrem bosniackych moslimských intelektuálov (napr. Balić 1992: 97 – 98; Ibraković 2008: 50 – 61) aj niektorí autori zo strednej a západnej Európy (u nás napr. Kropáček 1996: 229, odvolávajúci sa práve na Smaila Balića).

Počiatky bogomilského príbehu v 19. storočí: Franjo Rački a Safvet-beg Bašagić

Príbeh o pôvode stečkov ako pamiatok na stredovekú bogomilskú bosniacku cirkev pochádza z prostredia chorvátskych vzdelancov, ktorým dominoval chorvátsky kňaz a historik Franjo Rački dielom *Bogomili i Patareni* z roku 1870 (Rački 1931). Rozšíril sa však predovšetkým prostredníctvom diela cestovateľa a archeológa Arthura J. Evansa, ktorý vo svojom cestopise (Evans 1877) spája tieto „záhadné sarkofágy“ s bogomilmi. Keďže tieto diela oživilo stredoveký príbeh o bogomiloch a urobili z tohto náboženského hnutia jeden z pilierov bosniackej kultúry a identity, je potrebné si priblížiť tézy v nich obsiahnuté.

Jednou z tém, ktorým sa Franjo Rački venoval vo svojom diele o bogomiloch, bol pôvod a charakter stečkov. Podľa neho boli stečky spojené s bogomilským hnutím, ktoré (najmä na základe cirkevných listín zo stredoveku) považoval za dualistickú herézu ovplyvnenú manicheizmom. Uvádza, že na územie Bosny a Humu (dnešnej Hercegoviny) sa mali bogomili dostať zo Srbska, odkiaľ ich vyhnal v 12. storočí knieža Štefan Nemanja. Dobové dokumenty, na ktoré sa odvoláva, uvádzajú, že v roku 1199 žilo v Bosne asi desaťtisíc príslušníkov tejto viery (Rački 1931: 380–382). O výzdobe stečkov tvrdil, že bogomili odmietali tradičné kresťanské symboly, čo sa prejavilo aj na ich náhrobkoch. Tie sa údajne vyznačujú absenciou krížov a iných bežných kresťanských symbolov. Namiesto toho sú na stečkoch vyobrazené rôzne geometrické tvary, rastlinné motívy a antropomorfné postavy, čo Rački interpretoval ako dôkaz bogomilskej viery.

Diele Franja Račkého *Bogomili i Patareni* úzko súviselo s politickým presvedčením autora o jednote južných Slovanov. Rački bol poprednou osobnosťou chorvátskeho národného obrodzenia 19. storočia a jedným z hlavných ideológov juhoslovanstva – hnutia, ktoré usilovalo o kultúrnu a politickú jednotu južných Slovanov v reakcii

na tlak nemeckého a maďarského vplyvu v habsburskej monarchii (Stehlík 2013: 97n). V tomto kontexte mal Rački tendenciu interpretovať historické fakty tak, aby podporovali ideu, že južní Slovanovia majú spoločné korene, kultúrne dedičstvo a duchovné hodnoty, čo by malo byť základom ich moderného politického zjednotenia. Práve do tohto kontextu Rački situoval aj svoju interpretáciu bogomilov, ktorých predstavoval ako nositeľov špecifickej „južnoslovenskej“ duchovnej identity. Bogomilstvo považoval za kultúrny a náboženský prúd, ktorý bol nezávislý od latinského Západu i byzantského Východu. To bolo v súlade s Račkimi politickou víziou, v ktorej sa (južno-)slovenské národy mali spojiť do jedného politického celku, ktorý by sa dokázal brániť proti tlakom mocných susedov a zabezpečiť autonómny vývoj na základe ich vlastného kultúrneho dedičstva.

Druhá časť bogomilského príbehu, ako ho rozprávajú bosniacki (moslimskí) autori, by pravdepodobne nebola vznikla bez esejistického diela *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463–1850) (Stručný úvod do minulosti Bosny a Hercegoviny)* bosniackeho intelektuála z prelomu 19. a 20. storočia Safvet-bega Bašagića (1900). Vo svojej eseji spomína: „*Všetci bogomilski šľachtici sa náhlili k Jajcu, aby sa poklonili sultánovi. Netrvalo dlho a pod tureckú vládu prešlo sedemdesiat miest a hradísk. Podľa starého tureckého zvyku sultán ponúkol veľmožom, aby prijali islam, ak chcú ostať na svojich pozíciách a zachovať si svoje práva a majetky. Keďže bogomili boli v mnohých článkoch svojej viery bližšie islamu než katolíkom, nijako neprekvapí, že prešli na islam, akoby len obrátili list.*“ (Bašagić 1900: 18)⁵

V súčasnosti vieme, že ide o nepodloženú legendu, podobne ako u domniek o kontaktoch medzi bogomilmi a českými husitmi „*a s ich vodcom Jiřim z Poděbrad, s ktorým vtedy Matej [Korvín, pozn. aut.] bojoval o českú korunu*“ (Bašagić 1900: 14).

Zatiaľ čo Rački vytýčil základné súradnice neskoršieho „bogomilského mýtu“ v rámci ideológie juhoslovanstva, jeho západní súčasníci Arthur J. Evans a János von Asbóth zasadili prakticky rovnaký príbeh do iných ideologických rámcov. Vyššie spomenuté údajné spojenie bogomilov s husitmi bude spomenuté ďalej v súvislosti s dielom Arthura Evansa, pretože u neho sa objavuje v súvislosti so začleňovaním bogomilov (vrátane ich domnelého dedičstva v podobe stečkov) do kontextu

stredovekej strednej Európy. U Bašagića však toto zasadenie do európskeho kontextu plnilo aj ďalšiu úlohu – malo podporiť argumenty o tom, že dnešní bosnianski moslimovia sú vo svojej vlasti pôvodným obyvateľstvom s bohatou históriou a kontinuitou.

Prvé správy o stečkoch v západnej Európe: Arthur J. Evans a János von Asbóth

Mladý anglický vzdelanec Arthur J. Evans⁶ cestoval po Bosne a Hercegovine v lete 1875 v čase vypuknutia povstania miestneho obyvateľstva proti Osmanskej ríši. Bosna a Hercegovina, ako aj širší región Balkánu, bola na sklonku 19. storočia súčasťou Osmanskej ríše, ktorá však čelila vnútorným problémom a rastúcemu náporu

Obr. 4. Motívy kríža a polmesiaca na stečkoch. Nekropola Svatovsko groblje, Morine pri meste Nevesinje, Republika srbská, Bosna a Hercegovina. Foto Andrej Mentel 2024

roľníckych vzbúr v podrobených oblastiach. K nim patrilo aj povstanie z roku 1875, v ktorom sa búrili prevažne kresťanskí roľníci proti vysokým daniam, nespravodlivosti a útlaku zo strany miestnych osmanských úradov a zemepánov.

Evansova cesta nebola len akademickou či romantickou expedíciou do exotickéj krajiny, ale mala aj politický rozmer. Evans pociťoval solidaritu s kresťanským obyvateľstvom Balkánu, ktoré vnímal ako trpiace pod moslimskou nadvládou. Jeho cestopis mal preto aj zámer zvýšiť povedomie britskej verejnosti o situácii na Balkáne, kde sa podľa jeho pozorovaní odohrávali represie zo strany Osmanov. Cestopis vydaný v Londýne v roku 1877 taktiež reflektuje dobové stereotypy a predsudky typické pre viktoriánske Anglicko, ktoré často vnímalo moslimské krajiny ako zaostalé či barbarské. Evansovo dielo bolo vnímané nielen ako cestopis, ale aj ako svedectvo o situácii balkánskych kresťanov, čo mohlo vo verejnosti vyvolávať podporu ich snáh o oslobodenie sa spod osmanskej nadvlády.

Do tohto kontextu zapadá aj Evansovo rozprávanie o mohutných náhrobkoch roztrúsených po celej krajine, ktoré najskôr prirovnáva k starorímskym sarkofágom, no niektoré ornamenty majú podľa neho „kvázi-gotické formy, ktoré môžu pomôcť pri ich datovaní“ (Evans 1877: 171). Na základe niektorých motívov, najmä rytierskych zápasov s mečmi a štítlami v typickej zbroji, cestopisec kladie vznik stečkov do rozmedzia 12. až 16. storočia (ibid.: 173). Ďalšie Evansove dohady o historickom pôvode stečkov zahŕňajú odkazy na mithraizmus (motívy mesiaca a hviezd; ibid.: 174, pozn. 2). Hoci sa podľa neho stečky často stávajú objektom zámerného poškodenia zo strany „neveriacich“ (t. j. moslimov; ibid.: 172), „nebol medzi nimi ani jeden, na ktorom by sa dalo zaznamenať čo i len náznak kríža“ (ibid.: s. 175). Týmito poznámkami si Evans dláždil cestu k hypotéze, že stečky sú produktom neo-manichejskej sekty bogomilov. Okrem už spomenutých indícií (údajná neprítomnosť motívu kríža či symbolika mesiaca a hviezd, ktorú na inom mieste spája s neskoroantickým kultom Mithru) o bogomilskom pôvode údajne svedčia aj ústne tradície a odhadovaná doba vzniku (ibid.: 176).

Evansov príbeh nesie jasné poslanstvo: mramorové náhrobky z Bosny a Hercegoviny podľa neho predstavujú dedičstvo starobylej kultúry, ktorá v sebe prepája vplyvy

antických aj stredovekých civilizácií, pričom vytvára jedinečnú syntézu zdôraznenú svojbytným náboženstvom. Zároveň však predstavuje akýsi raný prejav vzdoru voči hegemonii rímskej cirkvi, čím sa podľa Evansa zaraďuje k ranej európskej reformácii, najmä k husitom a valdenským (Evans 1877: xxxv–xli).⁷

Ďalším autorom, ktorý na konci 19. storočia upozornil na stečky, bol rakúsko-uhorský politik a diplomat János von Asbóth. Svoj cestopis o Bosne a Hercegovine vydal najprv v maďarčine v roku 1887 v Budapešti; nasledovalo v roku 1888 nemecké vydanie vo Viedni. V tejto štúdii však pracujem s anglickým vydaním, ktoré bolo publikované o dva roky neskôr v Londýne (Asboth 1890). V cestopise autor podáva aj náčrt vlastnej interpretácie dejín, zvykov, hospodárskych a náboženských pomerov miestnych obyvateľov. Dielo vyšlo v čase, keď bol rakúsko-uhorským správcom Bosny a Hercegoviny Benjamin von Kállay (vo funkcii 1882 – 1903). Perspektíva, z akej Asbóth predstavuje dejiny a kultúru Bosny a Hercegoviny, zodpovedá hlavným líniam Kállayovej národnostnej politiky.⁸ Kállayovým pôvodným plánom bolo podnieť sformovanie bosnianskej identity viazanej na krajinu (t. j. Bosnu ako súčasť Rakúsko-Uhorska), nie na jednotlivé národnosti alebo konfesie. Zámerom bolo oslabiť rastúce chorvátske a srbské národnoemancipačné tendencie, ktorých vplyv siahal aj na územie Bosny a Hercegoviny, a postaviť voči nim protiváhu (porov. Skarić 1932: 356). Keďže však tento projekt čelil odporu zo strany Srbov a Chorvátov, ktorí mali silné väzby s ich materskými krajinami, Kállay sa rozhodol podporiť miestnych moslimov a podnieť ich transformáciu z čisto konfesionalnej komunity na politickú kolektívitu kompatibilnú s moderným európskym štátom. Na to si však potreboval zaistiť lojalitu miestnych moslimských elít. Okrem hospodárskej modernizácie (industrializácie, rozvoja infraštruktúry a školstva) zachoval preto pre moslimov určité privilégia a náboženské slobody a čiastočne uznal aj špecifiká islamského práva (rodinné a súkromné právo), čím si získaval ich podporu. Moslimovia sa stali do určitej miery stĺpom jeho správy, keďže často zastávali neutrálnejší postoj k rakúsko-uhorskej vláde v porovnaní so Srbmi a Chorvátmi, ktorí vnímali monarchiu ako cudzí, protinárodný prvok. Dôležitým prvkom Kállayovej politiky voči bosnianskym moslimom bol na jednej strane rozvoj štátneho školstva (Mentel 2014), na druhej strane vytvorenie

„oficiálneho“ historického príbehu, ktorý zdôrazňuje autochtónnosť bosnianskeho moslimského obyvateľstva. A práve na to poslúžili práce, akou bola aj Asbóthova monografia.

Už počiatky stredovekého bosnianskeho štátu (bánoviny) v 12. storočí interpretuje Asbóth ako protiváhu voči dvom južnoslovanským kráľovstvám (srbskému a chorvátskemu). Politicky sa bosniansky bán podľa Asbótha (1890: 27–28) formálne podriadil uhorskej korune, hoci stále ašpiroval na vlastnú suverenitu. Aby zdôraznil (relatívnu) nezávislosť na Srbsku aj Chorvátsku (a naopak, aby podčiarkol súvislosť bosnianskeho kultúrneho vývoja so strednou Európou), Asbóth poukazuje na rôzne neskororománske a ranogotické pamiatky z rôznych lokalít Bosny a Hercegoviny. Medzi týmito pamiatkami podľa Asbótha dominujú práve stečky, ktoré (na rozdiel od ruín hradov a kláštorov) pretrvali stáročia. Asbóth sa príliš nezdržuje hľadaním dôkazov – prakticky ako hotový preberá stredoveký uhorský príbeh o herectickej cirkvi bosnianskej, ktorú stotožňuje s bogomilmi. Tu je však potrebné poznamenať, že o skutočnom charaktere cirkvi bosnianskej máme len veľmi málo písomných svedectiev. Z nich významnú časť predstavujú tzv. hereziologické spisy, teda teologické pojednania, ktoré sa usilovali nové prejavy heterodoxie prirovnať k dovtedy známym herézam pochádzajúcim z ranokresťanskej apologetickej literatúry (Džaja 2006: 251).

Na základe podobného druhu dokumentov Asbóth považuje pozoruhodné mramorové náhrobky za „bogomilské hroby“. O tom, že patrili „*nejakej zvláštnej sekte, nemožno pochybovať, akonáhle si uvedomíme, že tieto náhrobné kamene napospol neobsahujú ani kríž ani turban*“, čiže symboly, ktoré by predstavitelia kresťanských a moslimských komunít istotne nezabudli umiestniť na svoje hroby (Asboth 1890: 30).

Vo svojom cestopise Asbóth pripúšťa, že ani koncom 19. storočia nebola bogomilská téza prijímaná jednoznačne; spochybňovali ju podľa neho najmä chorvátski a srbskí (resp. katolícki a pravoslávni) autori, ktorí odmietali priznať, že by obyvateľstvo Bosny (Asbóth hovorí doslovne o „bosnianskom národe“) bolo heretické. Zdôvodňuje to tým, že Srbi aj Chorváti považujú Bosnu za súčasť svojho vlastného územia, takže existencia nezávislého bosnianskeho ľudu a špecifického bosnianskeho náboženstva je pre nich neprijateľná (ibid.: 106).

Knihám Evansa a Asbótha sa venujem pomerne rozsiahlo z dvoch dôvodov. Prvým je fakt, že ich práce ovplyvnili rozsiahlu literatúru o stečkoch a ich údajnej súvislosti s bogomilským hnutím. Téma, ktorú spropagovali tieto knihy aj v strednej a západnej Európe, by sa dala zhrnúť nasledujúcimi bodmi: stečky sú prejavom pohrebnej kultúry špecifickej náboženskej komunity dominantnej v Bosne; tá sa líšila od etablovaných kresťanských cirkví – katolíckej aj pravoslávnej, pričom zahŕňala autochtónne bosnianske obyvateľstvo; toto obyvateľstvo údajne neskôr masovo konvertovalo na islam jednak kvôli domnejšej teologickej a etickej blízkosti bogomilskej viery a islamu, jednak kvôli vymedzovaniu sa voči spoločným nepriateľom – katolíkom aj pravoslávny.

Druhým dôvodom je explicitná ideologicky motivovaná výpoveď, ktorú nesú tieto texty. Evans sa snažil prostredníctvom svojej interpretácie dejín a kultúry Bosny a Hercegoviny vrátiť Bosnu do kontextu (stredo) európskych dejín (najmä v opozícii voči Osmanskej ríši a islamskému civilizačnému okruhu), zatiaľ čo Asbóth svojím textom legitimizoval Kállayovu koloniálnu politiku.

Spochybnenie príbehu o bogomiloch

V tejto štúdii nie je priestor na systematické preskúmanie recepcie bogomilskej tézy v juhoslovanskej historiografii a následne v historiografiách jej nástupníckych krajín (pozri Lovrenović 2010; Dautović 2005). Treba však spomenúť prinajmenšom niektoré diela, ktoré vytyčovali cestu ďalšej diskusii. Príbeh o bogomiloch, vrátane ich spojitosti so stečkami, začal získavať mnohé trhliny už koncom 19. a v prvej polovici 20. storočia. Niektoré z námietok však boli podobne jednostranné ako samotná kritizovaná téza. Významný chorvátsky archeológ z prelomu 19. a 20. storočia Čiro Truhelka, ktorý venoval výskumu stečkov veľkú časť svojho vedeckého diela, už v roku 1891 poukázal na niektoré tendenčné interpretácie. Pripomína, že vtedajší vedci pripisovali stečky bosnianskym bogomilom, čo zdôvodňovali predovšetkým domnelou neprítomnosťou znaku kríža na týchto pamätníkoch. Na druhej strane uvádza, že v poslednom čase sa našli odporcovia bogomilskej teórie (z kontextu je zrejmé, že má na mysli najmä zadarského advokáta Božidara Petranovića a jeho knihu z roku 1867 *Bogumili, Crkva bosanska i krstjani*), ktorí tieto pamiatky vyhlásili za srbskopravoslávne. Podľa tých autorov bola

teda bosnianska cirkev pôvodne pravoslávna, no neskôr odmietla pravoslávnu hierarchiu (Truhelka 1891: 382).

Truhelka sa v citovanom článku nechce púšťať do polemiky, ale k domnejšej neprítomnosti kríža na stečkoch uvádza, že hoci nejde o najčastejší motív, rozhodne nie je ani úplne zanedbateľný. Taktiež sa na niektorých stečkoch vyskytujú aj nápisy, ktoré skutočne svedčia o ich pravoslávnom pôvode. Nedá sa však súhlasiť ani s Petranovićom, že by sa všetky stečky dali priradiť pravoslávnej cirkvi. Truhelkov názor neskôr podporila aj systematická katalogizácia tohto typu pamiatok, na ktorej pracoval tím historikov a archeológov po druhej svetovej vojne. Výsledkom ich práce je najmä lexikón stečkov, ktorý zostavil kultúrny historik Šefik Bešliagić (knižne vyšiel až posmrtno v roku 2004). V ňom uvádza, že spomedzi všetkých dochovaných stečkov je ozdobených asi 6000 (teda asi 9 %), pričom najpočetnejšie prvky výzdoby sú obruby a astrálne motívy. Z jednotlivých motívov sú najčastejšie hviezdy (rozety), po ktorých nasledujú kríže. Tie sa vyskytujú asi na 900 stečkoch a sú rôznych typov – grécky, latinský, ondrejský, maltézsky, tau-kríž alebo antropomorfný (Bešliagić 2004: 14).

Na Petranovićovu tézu o pravoslávnom pôvode stečkov neskôr nadviazal Vaso Glušac (1924: 31–37), ktorého hlavným argumentom bol fakt, že mnohé nekropoly sa vyskytovali v okolí alebo v blízkosti pravoslávnych kostolov. Hoci je toto tvrdenie samo o sebe pravdivé a nepochybne niektoré nekropoly patrili pravoslávnej šľachte (ikonickým príkladom je nekropola Radimlja pri mestečku Stolac; obr. 2 a 3), nemožno ho zovšeobecniť na všetky stredoveké pohrebiská so stečkami.

Z chorvátskej strany spochybňoval srbskú aj bogomilskú (resp. bosniacku) verziu príbehu o stečkoch najmä Ivo Pilar, ktorý používal pseudonym L. von Südländ. V roku 1918 vydal rozsiahle, po nemecky písané dielo *Južnoslovanská otázka a svetová vojna* (Südländ 1918), v ktorom predstavil dejiny Srbov, Bosniakov a Chorvátov z chorvátskej perspektívy. Oproti srbskej verzii teda pripisoval obyvateľom stredovekej Bosny chorvátsky pôvod (ibid.: 155). Stečky (on ich nazýva „bogomilské hroby“; ibid.: 156) považoval za dôkaz, že bosnianska bogomilská šľachta bola chorvátska. Pilar nespochybňuje samotný príbeh o bogomiloch a o tom, že stečky predstavujú pamiatky na ich prítomnosť, no úspech bogomilského hnutia vysvetľuje nedostatočne etablovanou katolíckou

cirkvou: „*Situácia katolíckej cirkvi v Bosne a Chelme bola teda veľmi zlá a bogomilstvo, ktorého perzsko-árijské a staroslovanské prvky veľmi vyhovovali árijsko-slovanskému štátotvornému národu Chorvátov, sa dokázalo veľmi rýchlo rozšíriť, takže niekedy takmer úplne vytlačilo katolicizmus z krajiny.*“ (Südland 1918: 158)

To, čo Pilar spochybňuje, je najmä Bašagićova interpretácia bogomilského príbehu, podľa ktorej boli bogomili „protosubstancia“ bosniackeho národa (Lovrenović 2005: 244–246). Podľa Pilara „*stredovekí Bosniaci boli svojím charakterom a vedomím Chorváti*“ (Südland 1918: 170). Najpresvedčivejším dôkazom chorvátskeho pôvodu bogomilskej šľachty sú podľa neho nápisy na niektorých stečkoch, ktoré skloňujú titul miestneho vládcu – hovoria o bánovi, bánovom synovi či o Bánovom údolí. Pre Pilara je to nespochybniteľný dôkaz, „*keďže Srbi nemali bánov*“ (ibid.: 171). Ďalším podporným argumentom v prospech chorvátskeho pôvodu bogomilskej šľachty je pre neho výskyt prvkov tzv. ikavskej skupiny dialektov, ktoré sú najsilnejšie zastúpené v Dalmácii (ibid.: 172).

Uvedené texty z druhej polovice 19. až z prvej polovice 20. storočia, ktoré spochybňovali bogomilský príbeh alebo jeho časti, mali podporiť historickú legitimitu nárokov Srbov, resp. Chorvátov na územie Bosny. Ich spoločným znakom je jednostrannosť, ktorá aj pravdivé, no čiastkové zistenia generalizovala.

Na uvedené knihy z prvej polovice 20. storočia nadväzujú aj niektoré nedávne texty z rozhrania literatúry faktu a alternatívnej histórie. Ako príklad autora srbskej národnej orientácie môžeme uviesť bosnianskeho Srba žijúceho v Kanade Petka Nikolića Vidušu (2014). Tento autor síce súhlasí s tým, že stecky pochádzajú od autochtónnej balkánskej pohansko-kresťanskej (synkretickej) komunity, ktorú nazýva „*krstjani dvovjerci*“, odmieta však jej označenie za bogomilov. Naopak, považuje ju za „pravú srbskú pravoslávnu vieru“ a zdôrazňuje jej srbský pôvod. Odlišuje ju však od súčasnej srbskej pravoslávnej cirkvi, ktorá podľa neho bola za čias „byzantského vazala“ Štefana Nemanju prinútená prijať „grécku ortodoxiu“. Nikolić Viduša považuje príbeh o bogomiloch za produkt katolíckej propagandy spochybňujúcej nároky bána Kulina a ďalších bosnianskych panovníkov na suverenitu. Zároveň však zdôrazňuje srbskú identitu nositeľov tejto údajne pôvodnej balkánskej kultúry, ktorá podľa neho ani

zdáleka nebola izolovaná – paralely s ikonografiou na stečkoch totiž Nikolić Viduša nachádza od írskych druidov cez Nemecko, Balkán až po Arménsko.

Pochopiteľne, uvedená kniha nepatrí obsahom ani žánrom k vedeckej literatúre. Ide o príklad žánru alternatívnej histórie, ktorý je však prinajmenšom pre časť čitateľov relevantným zdrojom utvárania historickej pamäti. Už od prvej polovice 20. storočia sa však objavovali aj vedecké práce, ktoré sa vymedzovali voči jednostranným ideologickým výkladom stečkov a bogomilskej histórie.

Jedným z významných autorov tohto zamerania z prvej polovice 20. storočia bol Vladislav Skarić. Vo svojej štúdií (Skarić 1932) poukazoval na to, že stredoveké náhrobky zvané stecky podnecovali fantáziu nielen odborníkov, ale aj prostého ľudu. V ľudových vrstvách sa o stečkoch tradovali rôzne príbehy, od ktorých Skarić odvodzoval ľudové názvy pohrebísk, napr. „cintorín svadobčanov“ (*svatovsko groblje*) alebo „grécky cintorín“ (*grčko groblje*). Skarić (1932: 356) usudzuje, že spájanie stečkov s bogomilmi bolo produktom povrchného výskumu. Hypotézu o bogomilskom pôvode stečkov podporovali ich netypické tvary a výskyt takmer výlučne na území Bosny a Hercegoviny, no dôležitým momentom bolo podľa Skarića aj ideologické úsilie rakúsko-uhorskej politickej reprezentácie izolovať obyvateľov Bosny a Hercegoviny od Srbov a Chorvátov za bosnianskymi hranicami a konštituovať tak nový južnoslovanský národ – Bosňanov⁹. Skarić (ibid.: 356) upozorňuje, že súčasťou Kállayovej politiky bolo pod spoločnú hlavičku „bosnianstva“ (orig. *bošnjaštvo*) zahrnúť rôzne tradície, okrem iného aj takzvané bogomilské hroby. Proti týmto skôr politicky než vedecky motivovaným predstavám však Skarić stavia viacero argumentov, ktoré nestrácajú platnosť ani na základe súčasných poznatkov (Lovrenović 2010). V prvom rade poukazuje na to, že sa stecky nachádzajú najmä v oblasti, ktorá bola súčasťou Bosnianskeho kráľovstva za vlády kráľa Tvrtka I., nie na bulharských a macedónskych územiach, kde sa malo na Balkáne zrodiť a rozvíjať bogomilské hnutie. Nenačádzajú sa ani na území stredovekého srbského štátu, odkiaľ bogomilov vyhnal knieža Štefan Nemanja (Skarić 1932: 357). Ďalej, pomerne často nekropoly stečkov nachádzame v okolí katolíckych aj pravoslávnych kostolov, a to aj napriek údajnej nenávisti, ktorú bogomili podľa dobových správ prechovávali voči predstaviteľom oboch

cirkví. Do úvahy neprichádza ani opačná situácia, teda že by katolíci alebo pravoslávni stavali svoje kostoly na starších pohrebiskách bogomilov, ktorých považovali za heretikov (ibid.: 357). Výskyt kresťanských motívov, ako je kríž (obr. 4 a 5), ako aj nápisov vzývajúcich Trojicu tiež spochybňujú predstavu o tom, že šlo o hroby príslušníkov heretického hnutia odmietajúceho tak symbol kríža, ako aj koncept Svätej Trojice (ibid.: 357).

Skarićovu argumentáciu podstatným spôsobom doplnil bosniatsky archeológ Alojz Benac (1966, 1967). Pripustil, že najčastejšie motívy na stečkoch (polmesiac,

rozeta, kruh, hviezda a špirála) by sa dali interpretovať v súlade s predpokladanými prvkami bogomilskej viery.¹⁰ Napríklad mesiac a špirála by mohli byť výrazmi lunárneho chtonického božstva, takže „nie je nič logickejšie než práve ich zobrazovať na náhrobnom pomníku“. Rozeta, kruh či svastika zas môžu symbolizovať solárne božstvo, takže „jeho význam vzkriesenia je tiež jasne vyjadrený“ (Benac 1966: 217). No to vôbec neznamená, že by tento vedec chcel obhajovať bogomilskú tézu; skôr naopak. Namíeta totiž, že rovnaké motívy môžeme nájsť napríklad v ľudovom umení či v ozdobách na

Obr. 5. Stečak tvaru kríža. Nekropola Radimlja pri meste Stolac, Federácia Bosna a Hercegovina. Foto Andrej Mentel 2023

odevch a stavbách aj bez toho, aby akokoľvek súviseli s bogomilským hnutím (tamtiež). Skôr ich považuje za dekoratívne prvky alebo časti erbov vyskytujúce sa aj na rytierskych štítoch (Benac 1967: XI). Znak kríža, ktorý by mali podľa dobových správ bogomili odmietať ako *signaculum diaboli*, považuje Benac (1966: 217) – na rozdiel od Evansa aj Asbótha – za veľmi častý. Napokon mnohé scény zo života šľachty a rytierov, ktoré nachádzame hlavne na stečkoch na území Hercegoviny, naznačujú, že tieto náhrobky nemožno priradiť k bogomilskej tradícii. K týmto scénam patria motívy lovu, rytierskych turnajov a tanca (obr. 2 a 3), ktoré sú v priamom rozpore s asketickým spôsobom života pripisovanému bogomilom. Pre nich bol totiž podľa správ inkvizítorov lov zveri smrteľným hriechom (Benac 1966: 218). Všetky tieto poznatky naznačujú, že pôvod stečkov (najmä tých bohato zdobených) je oveľa viac spätý so stredovekou bosnianskou aristokraciou než s domnelými heretickými prúdmi.

Súčasťou bogomilského príbehu je aj viackrát spomenutá bosnianska cirkev, ktorá sa v ňom vykresľuje ako prinajmenšom schizmatická, dokonca v istom zmysle ako predchodkyňa európskej reformácie (Evans 1877: xxxv–xli; porov. Aščerić-Todd 2022: 231). Ako však upozorňoval už Jaroslav Šidak (1941–1942), výraz „cirkev bosnianska“ v stredoveku znamenal dve rozličné veci. V prvom rade šlo o katolícku diecézu zvanú v dobových prameňoch „*ecclesia bosnensis*“. Jej biskup sídlil do polovice 13. storočia vo Vrhbosne a po roku 1247 sa stal sufragánom arcibiskupa v Kalocsi, pričom sa jeho sídlo premiestnilo do slavónskeho Đakova. Druhý význam výrazu „cirkev bosnianska“ predstavuje samostatná (resp. schizmatická) cirkevná organizácia na čele s biskupom (*djedom*). Tú vytvorili pôvodne katolícki duchovní na území Bosny, ktorí nesúhlasili s premiestnením bosnianskeho biskupa do Đakova a s jeho podriadením kaločskému arcibiskupovi. Táto cirkev bola oddelená od rímskej aj pravoslávnej cirkvi a bola terčom obvinení z „manichejskej herézy“ (Šidak 1941–1942: 1–2). Označenie „*kristjanin*“, ktoré podľa bogomilského príbehu označovalo príslušníka tohto heretického hnutia, podľa Šidaka znamená v širšom zmysle katolíka, v užšom príslušníka mníšskeho rádu cirkvi bosnianskej (*ibid.*: 5).

Obviňovanie z toho, že sa v Bosne ukrývajú heretici, malo mnoho prejavov. Napríklad Dautović (2023: 204) uvádza rôzne obvinenia z ochrany heretikov ako súčasť

dobovej politickej kampane namierenej proti bánovi Kulinovi (napr. list srbského kniežaťa Vukana Nemanjića pápežovi Inocentovi III. z 8. januára 1199). Nasledovala vizitácia pápežského legáta, cisterciátu Jána z Casamari, ktorý mal situáciu vyšetriť. V Bosne strávil celú zimu 1202/03. Vyšetrovanie však neodhalilo žiadne vieroučné odchýlky, tým menej akúsi bogomilskú herézu. Chyby, ktorých sa vyšetrovaní priori kláštorov *krstjanov* zaviazali zriecť v dokumente zvanom Abjurácia z Bilinoh polja (*Confessio Christianorum bosniensis*), sa týkali kláštornej praxe a pochádzali skôr z nevedomosti než z herézy (Fine 2007: 114–115).

Iný typ argumentov spochybňujúcich bogomilskú tézu priniesla britská historička výtvarného umenia Marian Wenzel. Vo svojej monografii (Wenzel 1999), ktorej predchádzali viaceré čiastkové štúdie, presvedčivo ukázala, že dekoratívne motívy na stečkoch (a aj na kovových umeleckoremeselných výrobkoch) tvoria svojský umelecký štýl. Ukazuje, že tento – ako ho nazvala, bosniansky – štýl nemá nič spoločné s niektorou konkrétnou konfesiou, resp. že je spoločný pre všetky konfesionálne skupiny žijúce na území Bosny a Hercegoviny. Naopak, bosniansky štýl prejavujúci sa vo výtvarnom stvárnení stečkov je podľa nej syntézou gotického, stredomorsko-islamského a byzantského umeleckého dedičstva „*ako jedna odnož európskeho korpusu gotických náhrobných pamätníkov*“ (Wenzel 1999: 12–13).

Návrat bogomilov: stečky ako nástroj bosniackeho nacionalizmu

Vojna v Bosne a Hercegovine v rokoch 1992–1995 sprevádzajúca rozpad Juhoslávie vrátila do hry otázku, či vlastne stečky sú. Diskusie o ich pôvode sa znovu stali súčasťou nacionalistických sporov. Nemecký historik a bývalý františkán hercegovinsko-chorvátskeho pôvodu Srećko M. Džaja vo svojej eseji priznáva, že aj napriek stopäť desiatim rokom „*historiografických zápasov*“, do ktorých sa zapojilo vyše päťdesiat domácich aj zahraničných historikov, sme stále ďaleko od vedeckého konsenzu (Džaja 2006: 250). Nadväzujúc na texty z 19. storočia, teda na cestopisy Arthura Evansa, Jánoša von Asbótha, ako aj na esej Safvet-bega Bašagića, súčasná bosniacka (moslimská) interpretácia prezentuje stečky ako výraz autochtónnej bosnianskej kultúry, ktorá bola nezávislá od srbskej a chorvátskej dominancie. Tým

sa zároveň vymedzuje voči srbskému a chorvátskemu prisvojovaniu kultúrneho dedičstva a predstavuje stečky ako symbol odboja voči pravoslávnej aj katolíckej cirkvi.

Je príznačné, že súčasné texty propagujúce „bogomilský príbeh“ zväčša nepochádzajú od profesionálnych historikov, archeológov či religionistov (výnimkou bol Salih Jalimam, pravdepodobne jediný medievalista, ktorý o *krstjanoch* – členoch cirkvi bosnianskej systematicky písal ako o bogomiloch). Ide o rozmanitý korpus textov zahŕňajúci stĺpčeky v novinách, rozsiahlejšie eseje a knihy na pomedzí populárno-náučnej literatúry a alternatívnej histórie. Ich autormi sú spravidla publicisti s rôznym profesionálnym zázemím, no s jasným ideologickým zameraním. V dôsledku toho tieto texty o stečkoch, bogomiloch (či o bosnianskej cirkvi) a o stredovekej kultúre Bosny a Hercegoviny ignorujú mnohé výsledky výskumov. Predovšetkým popierajú multikonfesionálny charakter stečkov, z ktorého vyplýva, že ich nemôžeme výlučne priradiť ani jednej náboženskej či etnickej skupine, resp. v súčasnej dobe národu. V súčasnosti známe písomné pramene tiež presvedčivo sponchybujú neomanichejský charakter Bosnianskej cirkvi, čo ešte viac komplikuje tradičný „bogomilský príbeh“ o masovej konverzii na islam. Tento druh publicistiky o stredovekých náhrobných kameňoch viacerí autori preto označujú priamo za „vulgarizáciu stečkov“, ktoré sa v bosniackej interpretácii stávajú „ideogramami klamlivej sebaidentifikácie“ (Dodig 2006: 244). Populárnemu až populistickému štýlu písania o stečkoch následne zodpovedá masívna produkcia rôznych artefaktov – suvenírov, hračiek, potlačí na tričkách a podobných predmetov.

Je pomerne náročné vybrať z množstva publicistickej textov opierajúcich sa o „bogomilský mýtus“ tie, ktoré by sa dali považovať za najreprezentatívnejšie. Ak sa však obmedzíme na knižné publikácie, potom nevyhnutne musíme spomenúť rakúskeho knihovníka pôvodom z Mostaru Smaila Balića (1992), ktorý kultúru bosnianskych moslimov (Bosniakov) odvodzuje jednak od bogomilov, jednak od prívržencov islamského mysticizmu (súfizmu). Ďalším príkladom je už spomenutá publikácia Dželala Ibrakovića (2008), ktorý obhajuje bogomilský príbeh na základe prinajmenšom sporného argumentu: súperiace hypotézy o pôvode stečkov vznikli mimo samotnej Bosny; ich autormi sú cudzinci (najmä Srbi a Chorváti), ktorí tým sledovali svoje záujmy a snažili

sa aspoň rétoricky bosnianskych moslimov vylúčiť z kontinuity európskych dejín (Ibraković 2008: 80). Je príznačné, že Ibraković opomína, že aj samotný bogomilský príbeh vrátili do diskusie o bosnianskej minulosti autori, ktorí pôsobili mimo Bosny. Napokon môžeme do tohto prúdu publicistiky zaradiť aj niektoré knihy, ktorých autorom je Salih Jalimam (najmä monografiu z roku 2003 s názvom *Dejiny bosnianskych bogomilov*). Hoci šlo o jedného z mála profesionálnych historikov¹¹ zastávajúcich v nedávnej minulosti bogomilskú tézu, zmienaná kniha (Jalimam 2003) nepredstavuje ani nové pramene, ani nepriháša nové interpretácie už známeho materiálu. Ide teda skôr o ďalšie prerozprávanie príbehu, ktorý vytýčili už Bašagić, Rački a ďalší autori z prelomu 19. a 20. storočia.

Napokon sa môžeme pristiaviť pri esejistickom pokuse, ako zachovať relevanciu bogomilského príbehu, tentoraz však z pozícií blízkych postkoloniálnej kritike. Ako príklad nám posluží esej súčasného bosnianskeho intelektuála Gorčina Dizdara¹² *Debosnizácia stečkov* (Dizdar 2014). Podľa tohto autora samotný fakt, že na niektoré historické javy existujú protichodné názory, nie je vôbec nezvyčajný. To, čo sa mu zdá byť neprijateľné, je rétorická diskvalifikácia „tradičného“ prístupu (ktorý predstavuje napr. F. Rački) zo strany odporcov (tých nazýva „revizionistami“ a radí k nim najmä autorov, ako J. A. Fine alebo D. Lovrenović). Rétorickú diskvalifikáciu vidí v označovaní bogomilskej teórie ako rozprávky, mýtu alebo ideologickej konštrukcie (Dizdar 2014: 265). Argumentuje, že na jednoznačné zamietnutie jednej alebo druhej pozície by boli potrebné iné pramene, než sú v súčasnosti k dispozícii. Takýmto novým typom prameňov je podľa Dizdara ikonografia, presnejšie ikonologická analýza motívov zobrazených na stečkoch. Uznáva, že Bešliagić (2004) a Wenzel (1999) tu vykonali veľa práce, ale domnieva sa, že šlo len o analýzu na prvej úrovni ikonografického opisu a klasifikácie (Dizdar 2014: 266). Ďalšia analýza by mala pokračovať komparatívnou metódou a brať do úvahy vizuálnu kultúru v oveľa širšom geografickom priestore siahajúcom od západnej Európy cez Balkán, Malú Áziu, Kaukaz až do Strednej Ázie.¹³ No sám ďalej nepostupuje tak, ako by sa azda dalo očakávať, teda že by predstavil príklad podobnej analýzy. Namiesto toho obviňuje tvorcov nominácie stečkov na zápis do zoznamu svetového dedičstva UNESCO z „debosnizácie stečkov“, čím myslí práve z jeho pohľadu

„revizionistické“ zdôrazňovanie ich multikonfesionálneho charakteru, v rámci ktorého bola cirkev bosnianska len jedným z pôsobiacich faktorov. V konštatovaní, že vo výtvornom stvárnení stečkov sa prejavujú vplyvy európskej románskej a gotickej sepulchrálnej kultúry, zas vidí eurocentrické zdôrazňovanie okrajového postavenia Bosny a Hercegoviny, ako keby jej výtvorná kultúra bola len chabým odrazom tvorby prichádzajúcej zo západných centier politickej moci (Dizdar 2014). Dautović (2015: 136) hodnotí citovanú Dizdarovu esej ako argumentačne nevelmi originálnu. Mohli by sme dokonca dodať, že Dizdarova argumentácia je priam paradoxná – z pozícií kritiky eurocentrizmu sa usiluje zachrániť tézu, ktorá z veľkej časti pochádza z britských a rakúsko-uhorských koloniálnych východísk.

Záver

Zámerom tejto práce nebolo rekonštruovať historickú realitu ani prinášať originálne vysvetlenie pôvodu a významu stečkov. Zamerala sa na analýzu toho, ako sú stečky využívané v súčasných ideologických a politických debatách. Tieto stredoveké náhrobky, rozšírené v Bosne a Hercegovine a jej blízkom okolí, predstavujú komplexný fenomén, ktorý nemožno zjednodušene spojiť s bogomilmi alebo s inou konkrétnou národnou či náboženskou skupinou. Ich interpretácia je podmienená ideologickými a politickými záujmami aktérov, ktorí ich využívajú ako nástroj konštrukcie kolektívnej pamäti a národných naratívov.

Práca podrobne rozoberá, ako sa historické interpretácie stečkov a bogomilského príbehu z 19. storočia preniesli až do súčasnosti, a to napriek dôkazom, ktoré priniesli historické, umenovedné a archeologické výskumy. Tieto dôkazy dnes vo vedeckej literatúre podporujú multikonfesionálny charakter stečkov a ich zaradenie do

širšieho prúdu európskej stredovekej kultúry (napr. Fine 2007; Lovrenović 2010).

Napriek tomu však bogomilský príbeh pretrváva, najmä v bosniackej publicistike a esejistike (napr. Smail Balić, Salih Jalimam, Gorčin Dizdar a ďalší). Tento príbeh je často výrazom lojalitu voči bosniackej (moslimskej) komunite, pričom jeho spochybňovanie sa niekedy vníma ako útok na samotnú bosniacku identitu. Súčasne existujú autori z radov bosnianskych Srbov, ako napríklad Petko Nikolić Viduša, ktorí sa snažia dokázať, že bosnianska kultúra má pôvodne srbský charakter. Tieto interpretácie opäť oživujú staré ideologické spory a stávajú sa súčasťou dnešných politických diskurzov.

Tento proces formovania kolektívnej pamäti často pripomína náboženské alebo mytologické príbehy, v ktorých je kolektívna minulosť sakralizovaná. Na bosniackej strane sa tento príbeh viaže na bogomilské a následne na islamské náboženstvo, zatiaľ čo na srbskej strane dominuje pravoslávna tradícia v rôznych formách.

Na zistenia tejto práce by bolo možné nadviazať viacerými výskumami. Zaujímavou oblasťou by mohlo byť skúmanie učebníc a vzdelávacích materiálov používaných na školách v Bosne a Hercegovine z hľadiska ich príspevku k formovaniu kolektívnej pamäti. Ďalšou možnosťou by bola sociologická sonda zameraná na vnímanie stečkov medzi obyvateľmi Bosny a Hercegoviny či etnografický výskum zameraný na zvyky spojené s nekropolami stečkov, najmä ak sa nachádzajú na cintorínoch rôznych konfesionálnych skupín.

Stečky a bogomilský príbeh slúžia ako ukázkový príklad toho, ako môže byť kultúrne dedičstvo využité na formovanie kolektívnej identity. Táto práca tak dopĺňa existujúce poznatky o tom, ako sa kultúrne symboly stávajú súčasťou politických naratívov v postkonfliktných spoločnostiach (porov. Mentel 2020).

POZNÁMKY:

1. V slovenčine pravdepodobne neexistuje ustálený výraz, ktorý by sa dal použiť na pomenovanie týchto stredovekých náhrobkov z Bosny a Hercegoviny. V miestnych jazykoch (bosniansky, chorvátsky, srbský) sa používa tvar jednotného čísla *stećak*, v množnom čísle *stećci*. Tento názov používa v angličtine aj oficiálna dokumentácia kultúrneho dedičstva (UNESCO 2016). V tomto texte používam poslovenčený tvar *stečky*.
2. Chorvátske kráľovstvo bolo do roku 1867 súčasťou Rakúskeho cisárstva a následne Rakúsko-Uhorska.
3. Od pádu hradu Bobovac po začiatok rakúsko-uhorskej okupácie v roku 1878.
4. V súčasnosti tvoria obyvateľstvo Bosny a Hercegoviny (okrem národnostných menšín) tri konštitutívne národy – Bosniaci, Srbi a Chorváti. Tie sa počas 19. a 20. storočia vyvinuli z konfesiónálnych skupín. Zatiaľ čo Srbi a Chorváti opierajú svoju identitu o príslušnosť ku kresťanským cirkvám (Srbi k pravoslávnej a Chorváti k rímskokatolíckej), Bosniaci sa ako politický národ sformovali z miestneho moslimského obyvateľstva. Podrobnejšie pozri Hladký 2005.
5. Všetky preklady autor.
6. Neskôr slávny objaviteľ minojskej civilizácie na Kréte.
7. O tom, že bogomilstvo vraj predstavovalo prvé reformačné hnutie v Európe, ktoré malo väzby na husitov a Chelčického Jednotu bratskú, písal vo svojom výklade dejín južných Slovanov z chorvátskej nacionalistickej perspektívy aj Ivo Pilar (Südland 1918: 162).
8. O Kállayovom režime pozri Kraljačić 1987; Hladký 2005.
9. Cieľom rakúsko-uhorskej politiky v Bosne, ako ju reprezentoval Benjamin von Kállay, bolo posilnenie bosnianskej identity viazanej

LITERATÚRA:

de Asboth, Janos [Asbóth, János]. 1890. *An Official Tour through Bosnia and Herzegovina. With an Account of the History, Antiquities, Agrarian Conditions, Religion, Ethnology, Folklore, and Social Life of the People.* (Authorized English edition). London: Swan Sonnenschein & Co.

Aščerić-Todd, Ines. 2022. Patarenes, Protestants and Islam in Bosnia: Deconstructing the Bogomil Theory. *Islam and Christian-Muslim Relations* 33 (3): 213 – 234. <https://doi.org/10.1080/09596410.2022.2121494>

Assmann, Jan. (1997) 2001. *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku.* Preklad M. Pokorný. Praha: Prostor.

Balić, Smail. 1992. *Das unbekannte Bosnien. Europas Brücke zur islamischen Welt.* Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag.

Bašagić, Safvet-beg. 1900. *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463–1850).* Sarajevo: Vlastita naklada.

Benac, Alojz. 1966. Bogomili i umjetnost na stećcima. *Izraz* 10 (8 – 9): 213–221.

Benac, Alojz. 1967. *Stećci.* Beograd: Jugoslavija.

Bešagić, Šefik. 2004. *Leksikon stećaka.* Sarajevo: Svijetlost.

Bringa, Tone. 1995. *Being Muslim the Bosnian Way. Identity and Community in a Central Bosnian Village.* Princeton, NJ: Princeton University Press.

- na územie Bosny a Hercegoviny. Táto nová bosnianska identita by mala zahŕňať všetky náboženské skupiny (Kraljačić 1987; Hladký 2005: 89–92; porov. aj Mujanović 2018: 62). Postupne sa však vymedzovala voči srbskému aj chorvátskemu nacionalizmu, v rámci čoho hľadala spojencov u miestnych moslimských elít, najmä medzi nasledovníkmi Mehmed-bega Kapetanovića (Kraljačić 1987: 224 a nasl.; Hladký 2005: 90–91).
10. V tom evidentne naráža na práce srbského historika ruského pôvodu Alexandra Vasilieviča Solovieva, no priamo ho necituje. Soloviev podľa Džaju (2006: 251) uplatnil veľkú mieru imaginácie pri interpretácii úryvkov stredovekých listín, nápisov, miniatúr a vyobrazení na stečkoch na to, aby ich zasadil do dualistického (neomanichejského) kontextu. Na Solovievove výklady nadväzuje množstvo súčasných epigónov z radov „bosniackych mytologizátorov stredovekej Bosny“ (Džaja 2006: 251).
 11. Spomedzi zástancov bogomilského príbehu bol Jalimam pravdepodobne jediným špecialistom na dejiny stredoveku (Dautović 2015: 136).
 12. Vnuk významného juhoslovenského básnika Maka Dizdara, ktorého zbierka *Kamenný spáč (Kameni spavač)* sa inšpirovala náhrobnými nápismi na stečkoch.
 13. V tejto súvislosti je istou iróniou, že o takéto porovnanie sa pokúsil (hoci len na úrovni povrchných podobností) vyššie spomenutý P. Nikolić Viduša (2014), ktorý chcel takto dokázať srbský charakter stečkov.

Dautović, Dženan. 2015. Crkva bosanska: moderni historiografski tokovi, rasprave i kontroverze (2005-2015). *Historijska traganja* 15: 127 – 160.

Dautović, Dženan. 2023. Vjerske prilike u srednjovjekovnoj Bosni. In: Dedić, Enes (ed.). *Historija Bosne i Hercegovine II. Srednjovjekovna Bosna.* Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju. 193 – 228.

Dizdar, Gorčin. 2014. Debossnizacija stećaka. *Godišnjak BZK Preporod* 14: 265 – 269.

Dodig, Radoslav. 2006. Vulgarizacija stećaka. *Status. Magazin za političku kulturu i društvena pitanja.* 10: 244 – 249.

Džaja, Srećko M. 2006. Srednjovjekovna crkva bosanska u procijepu suprotstavljenih kontekstualizacija. *Status. Magazin za političku kulturu i društvena pitanja* 10: 250 – 255.

Evans, Arthur J. 1877. *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot. During the Insurrection, August and September 1875.* 2nd ed. London: Longmans, Green, and Co.

Filipović, Nedim. 1970. Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku. In: *Godišnjak, vol. VII. Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 5.* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. 141 – 167.

Fine, John A. 2007. *The Bosnian Church. Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century.* London: SAQI.

- Glušac, Vaso. 1924. Srednjovjekovna „bosanska crkva“. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 4: 1 – 55.
- Halbwachs, Maurice. (1997) 2009. *Kolektivní paměť*. Preklad Y. Abu Ghosh, M. Černá, K. Gajdošová, B. Spalová. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Havlíková, Lubomíra. 2009. Jihoslovanská etnika a státy ve středověku. In: Šesták, Miroslav – Tejchman, Miroslav – Havlíková, Lubomíra – Hladký, Ladislav – Pelikán, Jan. *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. 9 – 109.
- Hladký, Ladislav. 2005. *Bosenská otázka v 19. a 20. století*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- Hladký, Ladislav. 2009. Jihoslovanské oblasti v rámci osmanské říše. In: Šesták, Miroslav – Tejchman, Miroslav – Havlíková, Lubomíra – Hladký, Ladislav – Pelikán, Jan. *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. 115 – 137.
- Hoare, Marko Attila. 2007. *The History of Bosnia. From the Middle Ages to the Present Day*. London: SAQI.
- Ibraković, Dželal. 2008. *Bosna, Islam – Bošnjaci (Etnološko-povijesne skice)*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Jalimam, Salih. 2003. *Historija bosanskih bogumila*. Tuzla: Društvo studenata "Demus".
- Kraljačić, Tomislav. 1987. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kropáček, Luboš. 1996. *Islámský fundamentalismus*. Praha: Vyšehrad.
- Lovrenović, Dubravko. 2005. Bošnjačka recepcija bosanskog srednjovjekovlja (Geneza bogumilskog mita i njegove suvremene političke implikacije). *Zeničke sveske. Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku* 2. 241 – 290.
- Lovrenović, Dubravko. 2010. *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*. Sarajevo: Rabic.
- Mentel, Andrej. 2014. Kulturny kapital a formovanie edukačného poľa v Bosne a Hercegovine počas rakúsko-uhorskej okupácie. *Sociální studia / Social Studies* 11 (2): 27 – 50.
- Mentel, Andrej. 2020. Folklorizmus a kultúra pamäti v súčasnej Bosne a Hercegovine. *Národopisná revue* 30 (4): 285 – 296.
- Mujanović, Mihad. 2018. *Muslimové, a ne mohamedáni! Ke kořenům bosňáckého národního hnutí v letech 1878–1918*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Nikolić Viduša, Petko. 2014. *Stećci, laž i bogumili*. Beograd: Pešić i sinovi.
- Rački, Franjo. (1870) 1931. *Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost. Bogumili i Patareni*. (II. izdanje uspomene stogodišnjice od rođenja Franje Račkoga). Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Skarić, Vladislav. 1932. Bogumilski grobovi i bosančica. Dvije historijske zablude. In: *Narodno jedinstvo. Ilustrovan zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za 1932 godinu. God. III*. Sarajevo: Izdanje kraljevske banske uprave Drinske banovine, Državna štamparija. 356 – 358.
- Stehlík, Petr. 2013. *Bosna v chorvatských národně-integračních ideologiích 19. století*. Brno: Masarykova univerzita.
- Südland, L. von [Pilar, Ivo]. 1918. *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamtproblems*. Wien: Manzsche K.u.K Hof-, Verlags- und Universitätsbuchhandlung.
- Šidak, Jaroslav. 1941–1942. Samostalna „Crkva bosanska“ i njezini redovnici. *Nastavni vjesnik* 50: 1 – 20.
- Truhelka, Ćiro. 1891. Starobosanski mramorovi. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 3 (4): 368 – 387.
- Wenzel, Marian. 1999. *Bosanski stil na stećcima i metalu – Bosnian Style on Tombstones and Metal*. Biblioteka „Kulturno naslijeđe BiH“. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE:

- UNESCO. „The Criteria for Selection“. *UNESCO World Heritage Convention* [online] [cit. 20. 10. 2024]. Dostupné z: <<https://whc.unesco.org/en/criteria/>>.
- UNESCO 2016. „Stećci Medieval Tombstone Graveyards“. *UNESCO World Heritage Convention* [online] [cit. 4. 10. 2024]. Dostupné z: <<https://whc.unesco.org/en/list/1504>>.